

ՍԵՂԱ Տ. ՕՀԱՆԵԱՆ

ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, պ.գ.թ.

**ԻՐԱՔԻ ՀԱԻՐԷԶՔ ԵՎ ՅԱՐԱԿԻՑ ԳԻՒՂԵՐՈՒ
ՀԻՄՆԱԴՐՈՒՄԸ, ԶԱՐԳԱՑՈՒՄՆ ՈՒ ԱՆԿՈՒՄԸ
(1929–1970-ԱԿԱՆ ԹԹ.)**

Բանալի բառեր՝ Միջագետք/Իրաք, Պաքուբա, Նահիր Օմար, Հալեզք, Լեւոն Շաղոյեան, Բարեսիրական կազմակերպություններ:

Համաշխարհային Առաջին Պատերազմին, Արեւմտեան Հայաստանի և Թուրքիոյ հայաբնակ տարրեր բնակավայրերէն, նա՛եւ Ատրպատականի բազմահազար ժողովուրդը (հայ և ասորի), ճաշակելով ամէն տեսակի զրկանք, բազմիցս կոտորակուած, Պարսկաստանի տարրեր բնակավայրերուն մէջ շարունակ կռուելով վերջապէս ոտք կը դնէ Իրաքի հիւրընկալ հողին վրայ, Բրիտանական իշխանութիւններուն կողմէ պատրաստուած Պաքուբայի 3.000 վրաններէ բաղկացած վրանաւանին մէջ:

Այս վրանաւանը, ուր 1918 թուականի Օգոստոս ամսուն, ապաստան գտած էր աւելի քան 18.000¹ գաղթական հայութիւնը մեծամասնութեամբ՝ Վասպուրականցի, աստիճանաբար կը մեծնայ՝ գաղթականական նորանոր խումբերու ժամանումով, և այս-

¹ Վանի վերջին նահանջի մեկնարկին (1918 թ. Մարտ 21-ին) ժողովուրդի թուաքանակն էր 26.183 շունչ: Սակայն, Պաքուբա հասած գաղթականներուն թիւն էր 18.219 անձ, որմէ 15.000 վանեցիներ, Սալմաստցիներ՝ 719, Սուլդուգցիներ և Ուրմեցիներ՝ 2.500 անձ: Ճանապարհին զոհուածներու/կորսուածներու թիւն էր 10730 անձ (**Օհանեան Ս.**, Իրաքի Հայ Համայնքը 20-րդ դարուն, Երևան, 2016, էջ 35–36):

պէս երկու տարի շարունակ բնակավայրը կը դառնայ այս հոծ բազմութեան:

Այնուամենայնիւ, Իրաքին լիարժէք քաղաքական անկախութիւն տալու բրիտանական իշխանութիւններու տուած իրենց խոստումէն հրաժարելուն հետեւանքով՝ 1920 թուականին ծայր կու տայ Պաքուբայի և շրջաններու արաբ ազատականներու ըմբոստութիւնը ընդդէմ վերոյիշեալ իշխանութիւններուն: Յարձակումներ կը կատարուին նա՛եւ հայ-ասորական գաղթակայանին վրայ, որպէս անգլիացիներու հովանաւորութեան տակ գտնուող կառոյց: Արաբներու արձակած գնդակներէն հայ գաղթականները ունեցան 30 զոհ և 70 վիրաւոր: Անգլիական օդուժը կը ռմբակոծէ Պաքուբա գիւղաքաղաքը՝ ահ ու սարսափ պատճառելով տարագիր ժողովուրդին: Այս և այլեայլ պատճառներով բրիտանացիները հարկադրուած, կ'որոշեն այս ընդարձակ գաղթակայանը դատարկել և հայերը փոխադրել Իրաքի հարաւային կողմը, Նահիր Օմար կոչուած խոնաւ և անառողջ վայրը՝ Պասրա քաղաքէն 40 քիլոմետր դէպի հիւսիս, իսկ ասորիները՝ Իրաքի հիւսիսային կողմը գտնուող քանի մը գիւղերուն մէջ²:

Այս գաղթակայանը այսպէս ալ կը մնայ մինչեւ 1921 թ. Յունիս ամիսը, երբ բրիտանական իշխանութիւնները հրամայեցին գաղթակայանի ցրումը: Սոյն թուականի Յուլիս 11-էն սկսեալ, շաբաթական 1400 անձ պարտադրուած լքելու էր գաղթակայանը: Պաքուբայի Հայ Փախստականներու Կոմիտէն³ ղեկավարու-

² **Գէորգեան Մխիթար**, Վասպուրականէն՝ Պաղտատ եւ Պասրայի անապատները, «Հայրենիք Ամսագիր», 1965, թիւ 4, էջ 41–49:

³ Այս Կոմիտէն կազմուած էր Պաքուբայի մէջ հանգրուանած գաղթականութեան կողմէ 1919 թ.: Անդամներն էին Լեւոն Շաղոյեան (առաւելագոյն քուէ ստացող), Սամուէլ Մեսրոպեան, Վահրամ վարդապետ Կանաչեան, Հայրապետ Մելքումեան, Արսէն Հացագործեան, Աւետիս Վարդանեան, Արսէն Կէօրկիզեան, Սահակ Ջօյօեան և Տիգրան Մկրտիչեան: Կազմուեցաւ նաեւ դատական մարմին մը, հետեւեալ-

թեամբ՝ Լեւոն (Փաշա) Շաղոյեանի, մտահոգուած այս ժողովուրդի ճակատագիրով վստահ էր, որ այս ցրումը բացասական արդիւնք պիտի ունենար և պիտի յանգէր իր ժողովուրդի այլասերման և ֆիզիքական բնաջնջման: Ուստի, բազմիցս դիմելով Ազգային Պատուիրակութեան նախագահ՝ Պօղոս Նուպար փաշային կը նշէ. «...կառավարութիւնը գաղթականութեան վրայէն իր պատասխանատւութիւնը կը վերցնէ բոլորովին, հազարաւորներու արեան գնով մազապործ հայ ազգի այս բեկորը սովամահութեան և այլասերման սարսափի տակ կը ցրուէ արդէն: Յրումէն յետոյ փորձել կրկին անգամ ի մի հաւաքել այս դժբախտները անկարելի պիտի ըլլայ: Ըստ կառավարութեան հրահանգին, քէմիկին մէջ մինչեւ Օգոստոս 15-ը պիտի մնան 5.000-ի չափ անկարներ, որբեր և որբեայրիներ, որոնց պահելու պատասխանատւութիւնը կառավարութիւնը առաջարկած է Պաղարարի Ազգային Մարմինին: 2.000 տղամարդ իրենց ընտանիքներով 6.000–7.000 շունչ, իրենց սեփական միջոցներով պէտք է ապրին Միջագետքի մէջ: Կլիմային անվարժ լինել, աշխատանքի, բժշկական հոգաբարոյութեան և հիւանդանոցային յարմարութեանց բացարձակ չգոյութեան պատճառով, այս գաղթականները պիտի այլասերուին և բնաջնջուին...»⁴: Ուստի, այս ժողովուրդը գլխաւորութեամբ՝ իր ղեկավար մարմինին, որոշեց կառչիլ իր հաւաքականութեան գաղափարին գաղթակայանին մէջ, քանզի իր վերջին փրկութիւնը կը գտնէր հե՛նց այս միասնական կեան-

ներէ. Սիմօն Զարուխիկեան, Կեւոն Օվիկեան, Ուրմեցի Օննիկ, Աւետիս Աւետիսեան, Արշակ Տէր Գալուստեան, Էկմայցի Նշան, Խաւէնցի Միհրան: Կովկասահայ Հայրապետ Մելքումեանը որպէս փաստարան, կը ստանձնէ դատարանի կազմակերպութեան գործը և հարկ եղած կարգադրութիւնները կընէ (Վարդանեան Եղիշէ, Անապատէ Անապատ, Ս.Ղազար – Վենետիկ, 1923, էջ 246–247):

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 773:

քին մէջ: Սակայն, կառավարութիւնը (բրիտանական) գաղթաւանը ցրելու իր որոշումը արդէ՛ն կը գործադրէր հանգիստ և խաղաղ միջոցներով՝ կասեցնելով աշխատանքի ընդունակ բոլոր տղամարդկանց և անոնց ընտանիքներուն նպաստը⁵:

Այսպէսով, երկու ամսուան ընթացքին, 1.200 պարսկահայեր անցան Պարսկաստան, մնացածներու մեծամասնութիւնը՝ երկար բանակցութիւններէ ետք պատկան մարմիններուն հետ, 9.000 անձ ներգաղթեց Հայաստան: Իսկ երբ ներգաղթի շարունակութեան յոյսերը բոլորովին ցնդեցան, տապալուած գաղթակայանի մէջ մնացած գաղթականներէն 500 անձ, 1922–1923 թուականներուն, անցան Աբադան, Անգլեիի րանեան նաւային ընկերութեան մօտ աշխատելու: Ուրիշ հազարաւորներ ալ հարկադրուած ցրուեցան Իրաքի զանազան կողմերը՝ Պասրա, Հապպանիա, Քէրքուկ, Մուսուլ և մանաւանդ Պաղտատ:

1923 թուականին, հայրենդարձութենէն ետք, Նահր Օմարի մէջ տակաւին կը մնային քանի մը հազար գաղթականներ: Վերջիններուս հայրենիք տեղափոխելու համար, երկրորդ յանձնախումբ մը նախագահութեամբ՝ Տէր Յովհաննէս վրդ. Հիսեանի, կ'առաքուի Հնդկաստան և Հեռաւոր Արեւելք, որուն առաքելութիւնը դարձեալ յաջողութեամբ կը պսակուի:

Նահր Օմարի գաղթակայանը, բրիտանական հովանաւորութիւնը վերացուելէն ետք, իր սեփական միջոցներով գոյատեւեց մինչեւ 1929 թուականը, օժանդակութիւն ստանալով ազգային տարբեր հաստատութիւններէ և անհատ բարեգործներէ: Այս գաղթակայանը, իր գոյութեան 9–10 տարիներու ընթացքին (1920–1929), ունեցաւ իր վրանաշէն եկեղեցին, վրանաշէն դպրո-

⁵ Նոյն:

ցը և նոյնիսկ վրանաշէն թատրոնը⁶: Դպրոցը հաստատուած է 1920 թ., ուր կը յաճախէին 800-է⁷ աւելի երկսեռ աշակերտներ և 30 ուսուցիչ-ուսուցչուհիներ:

Սակայն, լեռնային կլիմային վարժ վասպուրականցիները երկար և տեսական պահել Նահր Օմարի նման խոնաւ և անառողջ միջավայրի մէջ այլեւս կարելի չէր: Ուստի, այդ օրերուն Միջագետք գտնուող ազգային հանրայայտ գործիչ Վահան Փափագեանը (Կոմս), Լեւոն (փաշա) Շաղոյեանին հետ, Իրաքի հիւսիսային շրջանը ուսումնասիրելէ ետք, Հաւրէզք և շրջակայ գիւղերը յարմար և հողամշակման համար նպաստաւոր կը գտնեն Նահր Օմարի մէջ մնացած ժողովուրդը սոյն շրջանը փոխադրելու: Հետեւաբար, գաղթակայանի նօսրանալէն ետք, և հակառակ հայրենիք վերադառնալու բազմաթիւ դիմումներուն⁸, Գաղթականութեան Կոմիտէի անդամները, ղեկավարութեամբ՝ Լեւոն Շաղոյեանի հարկադրուած հաւաքելով մնացած գաղթականները, որոնց մեծամասնութիւնը վասպուրականցի երկրագործներ էին, 1929 Հոկտեմբերէն սկսեալ փոխադրեցին զանոնք վերոյիշեալ շրջանը, որ կը գտնուէր Մուսուլէն 40 մղոն դէպի հիւսիս⁹:

Լեւոն Շաղոյեանի կողմէ վասպուրականցիները այս շրջանը փոխադրելու դրդապատճառի մասին ահա՛ թէ ինչ կը պատմէ

⁶ Սկզբնական շրջանին վրաններէ բաղկացած էր, սակայն, անգլիացիներուն կողմէ վրանաւանք վերացուելէն ետք, վրանները կը փոխարինուին հիւղակներով, և այդպէս կը շարունակուի մինչեւ 1929–1930 թուականը՝ ժողովուրդի վերջնական ցրումով դէպի Իրաքի մեծ քաղաքներ՝ Պասրա, Պաղտատ, Մուսուլ եւ այլն և հիւսիսային շրջանի գիւղեր, իւրաքանչիւրը ըստ իր աշխատանքին:

⁷ Սկզբնական շրջանին (1920 թ.) Նահր Օմարի դպրոցը ունէր 1500 երկսեռ աշակերտութիւն, սակայն ներգաղթէն ետք այս թիւը կ'իջնէ մինչեւ 800-ը:

⁸ ՀԱՄ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 773:

⁹ Հաւրէզք, Վարի և Վերի Պասիտքէ, Սմայել Աւա և Քլեյանա հիմնադրուած են 1929 թ. և գոյատեւած են մինչեւ 1940-ականի վերջերը: 1974-ին բոլորովին կը դատարկուին, 2003-էն ետք, Հաւրէզքը կրկին կը վերակենդանանայ նախկին Հաւրէզքահայերու ժառանգներու վերաբնակեցումով:

դերասանապետ Մանուէլ Մարութեանը¹⁰, որ 1933 թուականին հիւրաբար կը գտնուէր Հաւրէզք Լեւոն Շաղոյեանի յարկին տակ, մէջբերելով վերջինիս խօսքերը. «...գիւղացիները շաւր անգամ ծմբան քաղցած էին մնում, չնայած որ մի քիչ ցորեն ունէին, բայց նրանք ձեռք չէին տալիս, որպէսզի գարնան ցանէին և նոր հունձք ստանային: Դա կոչուում էր սերմնացու: Ես էլ այս ժողովուրդը բերել եմ ու պահում եմ որպէս սերմնացու, որպէսզի երբ մի օր վերադառնանք մեր ւաւեր վաթանը, գիւղացի ունենանք, գութան, մած և արօր բռնող ունենանք: Գիւղացին երբ ապրում է քաղաքում, նա դառնում է քաղքցի, վարժում է այնտեղի սովորութիւններին, կենցաղին և դադարում է գիւղացի լինելուց: Դառնում է շօճէր (վարորդ), խանութպան, մոռանում է գութանն ու արօրը: Սրանց ուզում եմ կապել հողին, որ վերադարձին՝ գիւղացի ունենանք և ոչ թէ չարչի.. »¹¹:

Ուրեմն, Նահր Օմարի անապատի կիզիչ արեւին տակ 8–9 տարի (1920–1929) տառապելէն ետք, Վաստուրականցի ժողովուրդի մնացորդացը փոխադրուած և հաստատուած է Հաւրէզք գիւղը, որ հայրենիքի սահմաններէն դուրս և Հայոց Յեղասպանութենէն ետք, կը հանդիսանայ առաջին զուտ հայաբնակ գիւղը: Մի քանի տարուան ընթացքին, Իրաքի զանազան շրջանները գտնուող մեր ժողովուրդի բեկորներէն անոնք, որոնք իրենց նոր բնակավայրերուն մէջ դժուարացած էին օրապահիկ մը հայթայթել գոյատեւելու համար, պարբերաբար եկած և

¹⁰ Օհանեան Ս., նշվ. աշխ., էջ 187:

¹¹ Մանուէլ Մարութեան, «Վարազ» պարբերաթերթ Վաստուրականի Հայրենակցական Միութեան, թիւ 49, 2002, Բըրբանք, ԱՄՆ, էջ 43–53: 1933 թուականը անկլինադարձ կը հանդիսանայ Իրաքի թատերական կեանքին մէջ, երբ Մ. Մարութեանը կ'այցելէ Պաղտատ և Մուսուլ: Փաշայի հրաւերով Հաւրէզքի մէջ եւս ելոյթ կ'ունենայ ներկայացնելով «Բօրթաթօ»ն, մեծ տպաւորութիւն ձգելով ներկաներուն վրայ:

հաստատուած են Հաւրէգքի ժողովուրդի կողքին: Այս բոլոր մը ժողովուրդի գերբնական ջանքերով է, որ երկար տարիներէ ի վեր այս անմարդաբնակ և ամայի վայրը վերածուեցաւ տիպար գիւղաքաղաքի մը, և արժանացաւ շրջապատի օտար ժողովուրդներու և պետական շրջանակներու գնահատութեան՝ իր ունեցած համեստ բայց կանոնաւոր տուներով, փողոցներով, նորակառոյց դպրոցով, եկեղեցիով, դեղատունով և ջուրի զոյգ քահրէզներով¹²:

1930-ի տարեշրջանը Հաւրէգքի ժողովուրդին համար եղաւ ֆիզիքական աշխատանքի արդիւնաւէտ շրջան մը: Հապճեպով շինուած տուներուն վրայ բնակիչները աւելցուցին նոր սենեակներ, խոհանոց, ախոռ, գոմ և ուրիշ անհրաժեշտ մասեր: Հաւաքաբար հիմը դրուեցաւ գիւղի եկեղեցիին, որուն երկարութիւնը 80, իսկ լայնութիւնը 30 ոտք էր: Այս համեստ եկեղեցին, սակայն, զուրկ էր եկեղեցական սպասներէ և Սուրբ Գիրքերէ: Ուստի, Լեւոն (փաշա) Շաղոյեան կը դիմէ Առաջնորդական փոխանորդ Հայոց Եպիսկոպոսի, Տէր Մամբրէ եպս. Սիրունեանին հետեւեալ խնդրանքով.

«...Ինչպէս ծանօթ է ձեր սրբազնութեան, Մուսուլի հիւսիսը, Զախոյի շրջանը կը գտնուի նորահաստաւ Հաւրէգք գիւղը, որ թէեւ ունի համեստ եկեղեցի մը, բայց զուրկ է եկեղեցական սպասներէ և Ս. Գիրքերէ: Մեր գիւղի քահանային Տէր Յովհաննէս քինյ. Յակոբեանի ջերմ խնդրանքին միացնելով իմ խնդրանքս կը դիմեմ ձեզ, այն հաստատար յոյսով, որ ձեր Սրբազնութիւնը բարեացակամ պիտի գտնուի և հետեւեալ անհրաժեշտ

¹² Լեւոն Շաղոյեանի արխիւ, Երեւան, Իրաքի Հայ Կոմիտէ, Տեղեկագիր No. 196, 15 Դեկտեմբեր 1932:

սպասները և Սուրբ Գիրքերը պիտի տրամադրէ մեր գիտլի եկեղեցիին.

1- Ճաշոց

2- Արեանի Շարական

3- Մայր Մաշտոց

4- Բուրվառ

5- Թագ, վական, շուրջառ, փորուրար, բազպան, գօտի և յարակից մասեր:

Յոյս ունիմ, որ ձեր Սրբազնութիւնը նկատողութեան պիտի առնէ և պատշաճ կարգադրութիւն մը պիտի ընէ, որքան կարելի է շուր, մեր եկեղեցին օժտելու համար թանկագին և անհրաժեշտ սպասներով:

Կանխայայտ շնորհակալութիւններով, մնամ որդիական ջերմ զգացումներով՝

Լեւոն Շաղոյեան»¹³:

Ամենէն կենսականը սակայն խմելու ջուրն էր, զոր ապահովելու համար փորուեցան երկու քահրէզներ:

Ինչպէս վերը նշեցինք, Իրաքի զանազան վայրերու մէջ տեղաւորուած բաւական թիւով հայեր իրենց ընտանիքներով սկսան թափուիլ Հաւրէզք: Մեծ թիւով ընտանիքներ եկան Քէրքուէն, Պաղտատէն և մինչեւ իսկ Մուսուլէն, Չախսոյէն և Տըհօքէն, որ շարունակուեցաւ մինչեւ 1932 թուականը: Բոլոր նորեկներուն համար տրուեցաւ ամէն տեսակի հնարաւորութիւն, ինչպէս՝ հողատարածք, փոխադրութեան մասնակի ծախս, մշակելի արտեր եւ այլն¹⁴:

¹³ Լեւոն Շաղոյեանի արխիւ (Գահիրէէն գրուած նամակ 16 Սեպտեմբեր 1933):

¹⁴ Վարդանեան Գեղամ, Տոմար Ազգային Վասպուրականէն մինչեւ. Իրաք, Լոս Անճելըս, 1992, էջ 162–163:

Հարեգք այլեւս եւրոպականացած գիւղ էր դարձած և Զախօ ու Տրիօք շրջաններուն կեդրոնատեղի: Իր եկեղեցիով, դպրոցով և կարգ ու կանոնով ու վար ու ցանքով ո՛չ միայն քիւրտ, եգիպտացի, արաբ և այլ ժողովուրդներու հիացմունքի առարկայ, այլ անոնց զանազան մթերքներու սպառման վայր դարձած էր¹⁵:

Հարեգք գիւղի հողատարածքը, որ այնքան բարեհաճութեամբ տրամադրուեցաւ հայ գաղթականութեան Իրաքի կառավարութեան կողմէ, 1932 թուականին արդէն անբաւարար կը նկատուէր տարբեր վայրերէ պարբերաբար ապաստան հայցող մեր հայրենակիցներուն: Այս իսկ պատճառով, Գաղթականութեան Կոմիտէն ստիպուած եղաւ, մի քանի նուիրեալ ազգայիններու օգնութեամբ և բաժնեկցութեամբ՝ Դըրիօք գաւառակին¹⁶ մէջ գտնուող Քլէպին կոչուած գիւղը եւս գնել, ուր հաստատուեցան շուրջ 13 ընտանիք:

Այս ժողովուրդին տնտեսական վիճակը բարելաւելու, և զիրենք ինքնաբաւ դարձնելու համար, Գաղթականութեան Կոմիտէն իր տրամադրութեան տակ գտնուած ֆօնտը ամբողջութեամբ յատկացուց այս նպատակին: Սակայն, զանազան աղբիւրներէ ստացուած գումարները եւս անզօր եղան մեղմելու ժողովուրդին վիճակը, քանի որ ժողովուրդը բառին լայն առումով հիւծուած էր, իսկ միւս կողմէ բնութիւնն ալ անբարեհաճ գտնուեցաւ՝ երկու տարի շարունակ ցանքերը ենթարկելով վնասակար միջատներու յատկապէ՛ս մորեխի հասցուցած ավերին, անձրեւներու սակաւութեան եւայլն: Ժողովուրդը, որ հազիւ կարգի դրած էր իր գործերը, հիմնովին կը տուժէ: Երկրագոր-

¹⁵ Նոյն:

¹⁶ Դըրիօք քաղաքը կը գտնուի Իրաքի Քիւրդիստանի ինքնավար մարզին մէջ, որ ներկայիս կը հանդիսանայ սոյն մարզի արդի գլխաւոր քաղաքներէն մին:

ծական անհրաժեշտ նիւթերու և գործիքներու պակասը նոյնպէս կուգար լրացնելու գիւղին պատուհասած վնասները¹⁷:

Հետեւեալ վիճակագրութիւնը, զոր քաղած ենք Լեւոն Շաղոյեանի արխիւէն, կը ներկայացնէ այս շրջանին մէջ հաստատուած գիւղերու բնակիչներուն թուաքանակը և նիւթական ու տնտեսական պատկերը¹⁸.

Գիւղ	Ընտանիք	Անձ	Ինքնաբաւ	Միջակ	Անկարող	Ծերունիներ և որբեայրիներ
Հարէզք	304	1125	57	103	114	30
ԻսմայիլԱա	29	112	12	8	6	1
Վերին Պասիտկէ	10	46	4	1	4	1
Վարի Պասիտկէ	29	101	13	10	5	1
Բաջիթ	6	18	5	-	1	-
Քլէպին	13	46	6	4	3	-
Ընդհ.գումար	391	1448	97	126	133	33

Գիւղի հիմնադրման և զարգացման համար օգնութեան ձեռք մեկնեցին Իրաքի և արտասահմանի մէջ գտնուող հասարակական միութիւնները և անհատ բարերարներ: Ժողովուրդը գիւղ հասնելէն ետք, երկրագործութենէ բացի ուրիշ գործով զբաղուելու հնարաւորութիւն չունէր, քանզի բոլորն ալ հողամշակներ եղած էին իրենց ծննդավայր/հայրենիքին մէջ: Իսկ այս շրջաններուն մէջ օտար հաստատութիւններ կամ գործեր չկային: Երկրագործութեամբ զբաղուելու համար, հարկաւոր էին լծկաններ և սերմնացու, որոնք անհասանելի էին ժողովուրդին: Ուստի, Հայ Գաղթականութեան Կոմիտէի նախագահ Լեւոն Շաղոյեանի հրահանգով, նամակներ/կոչքեր կ'ուղղուին Իրաքի և արտասահ-

¹⁷ Լեւոն Շաղոյեանի Արխիւ, Երեւան, Իրաքի Հայ Կոմիտէի Տեղեկագիր No. 196, 15 Դեկտեմբեր 1932:

¹⁸ Նոյն:

մանի հասարակական և բարեգործական մարմիններուն/միութիւններուն՝ նիւթական և բարոյական օժանդակութիւն փութացնելու ժողովուրդին մինչեւ որ վերջինս հնարաւորութիւն ունենար ինքնաբաւ դառնալու: Այս կոչին ընդառաջեցին՝ Վասպուրականի Վերաշինութեան Միութիւնը (Տիթորոյթի Մարմին), Համա-Վասպուրականցիներու Ընդհանուր Միութիւնը, Հայ Կարմիր Խաչը, Իրաքի Հայ Կարօտելոց Խնամակալութիւնը, Պասրայի Հայ Երկսեռ Երիտասարդաց Միութիւնը և անհատ բարերարներ ինչպէս նաեւ Հայկ. Բարեգործական Ընդհանուր Միութիւնը: Վերջինս, ի մէջ այլոց, Հաւրէզքի հայոց 159 չքաւոր ընտանիքներու համար լծկաններ, կաթնատու անասուններ, բեռնակիր կենդանիներ գնելու համար տրամադրած է պէտք եղած գումարը¹⁹:

Շատ կարճ ժամանակ անց, Հաւրէզք գիւղը կ'ունենայ հայօրէն գոյատեւելու բոլոր հոգեւոր-ազգային-հասարակական կեդրոնները ինչպէս եկեղեցի, դպրոց, գրադարան, մարզական-սկաւառական կանոնաւոր խումբեր²⁰, եւայլն: Յատկապէ՛ս գիւղի դպրոցի հիմնադրութեան և կահաւորման համար մեծապէս նպաստեցին արտասահմանի յարգոյ հասարակութիւնը, որ աւելի դիրութիւններ ստեղծեց աշակերտներուն համար գրասեղաններ և աթոռներ մատակարարելու: Վասպուրականի Կանանց Միութիւնը (Պաղտատի մասնաճիւղ) կը հանգանակէ 12 իրաքեան տինար և գնելով 770 եարդ²¹ կերպասեղէն՝ հագուստներ կը

¹⁹ Նամակ/Տեղեկագիր՝ պատրաստուած Իրաքի Հայ Կոմիտէի կողմէն ուղղուած Հայկ. Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան Կեդրոնական Վարչութեան, Հաւրէզք 10 Հոկտեմբեր 1932: Լ. Շաղոյեանի արխիւ, Հաւրէզքի թղթածրար:

²⁰ Հաւրէզքի սկաւառական խումբի ղեկավարին նամակ/խնդրանքը Դեկտեմբեր 23, 1932 ուղղուած Լեւոն Շաղոյեանին՝ սկաւառներուն մարզական գլխարկներով ապահովելու: Լեւոն Շաղոյեանի արխիւ, Հաւրէզք գիւղի հիմնադրութիւն, Նոյն:

²¹ Անգլիական երկարութեան չափ – 1 եարդ = 3 ոտք և 36 ինչ:

կարէ և կ'առաքէ վերոյիշեալ դպրոցի 220 երկսեռ աշակերտներուն²²:

Այս առնչութեամբ, յիշատակութեան արժանի է Հայ Կարմիր Խաչի²³ կեդրոնական կոմիտէի նամակ-պատասխանը ուղղուած Հայ Գաղթականաց Կոմիտէի ատենապետ Լեւոն Շաղոյեանի կոչերուն՝ սատարելու ազգապահպան այս կառոյցի հիմնադրութեան աշխատանքներուն, օտարութեան մէջ հայեցի դաստիարակութեանը աջակցելու: Ստորեւ Հայ Կարմիր Խաչի բազմաթիւ նամակներէն մին.

«Ազնիւ Հայրենակից,

Ձեր վարչութեան²⁴ նամակները ստացած ենք:

Անհունապէս ուրախ ենք, որ մեր անցեալ շրջանին ուղարկած 250 տղարով յաջողած է ձեր Կոմիտէն կառուցանել Հաւրէզ գիւղի մէջ մեր և ձեր դպրոցին շէնքը և ընդունիլ բաւականաչափ աշակերտութիւն, չքաւոր հայրենակիցներուն տալու համար հայրենի լոյս և դաստիարակութիւն:

Ձեզ նեղութենէ ազատելու համար, և որպէսզի կարողանաք մնացած այն պակասները հոգալ, որոնց թուումն մասանցը ըրած էք ձեր տեղեկագրին մէջ, կը փութանք հասցնել ձեզ եւս երկու հարիւր յիսուն տղարի չէք մը, հանուած արեւնապետ Լեւոն Շաղոյեանի անունին:

Կահաւորումը, ուսուցչութիւնը եւայլն, կարելի է, կը կարծենք, հոգալ այս գումարով:

²² Նամակ ուղղուած Հայ Գաղթականաց Կոմիտէի նախագահ՝ Լեւոն Շաղոյեանին, Պաղտատ, 29 Օգոստոս 1934, Լ. Շաղոյեանի արխիւ, Հաւրէզի թղթածրար, ՀՅԴ Կեդրոնական արխիւ Երևան:

²³ Հետագային՝ Հայ Օգնութեան Միութիւն:

²⁴ Հայ Գաղթականաց Կոմիտէի վարչութիւն:

Շապր կը ցաւինք, մեր սիրելիներ՛ր, որ մեր հասկացողութեան և մեր կամեցողութեան չափով լայն չեն Հայ Կարմիր Խաչի նիւթական միջոցները՝ ներկայ տարեշրջանին մասնաւորապէս: Այլապէս ձեզ ւսելիով կը բաղձայինք օժանդակել: Գիտէք, որ միշտ ձեզի հետ եղած ենք 1924-էն ի վեր...: Մեր կարելին խնայած չենք հերոսական ժողովուրդի մը բեկորներուն:

Հայ Կարմիր Խաչի Կեդրոնական Վարչութիւն»²⁵:

Նոր դպրոցի վերաբացումը տեղի ունեցած է 1933 թուականի Դեկտեմբեր 4-ին, ուր չորս ուսուցիչներու և երեք ուսուցչուհիներու առաջնորդութեամբ տարուած է պէտք եղած աշխատանքը: Աշակերտութեան թիւը հասած է 220-ի, որոնցմէ՝ 123-ը մանչ և 97-ը աղջիկ: Դպրոցի տնօրէնն էր Գաղթականութեան Կոմիտէի ատենադպիր՝ Գեղամ Վարդանեանը, որ միաժամանակ վերականցու էր գիւղի հիմնադրման և գիւղական հետազայ բոլոր աշխատանքներուն:

Դպրոցը, որ բաժնուած էր եօթը կարգերու, որոնցմէ երկուքը մանկապարտէզի բաժինը կը կազմէին, մնայուն պիտոճէ չունենալուն պատճառով, կը գոյատեւէր մի միայն նուիրատուութիւններով, որ բնականաբար, պէտք եղած բաւարարութիւնը չէր կրնալ տալ դպրոցի յառաջդիմութեան: Դասագիրքերու և գրեական շատ մը պիտոյքներու պակասը եւս զգալի եղած է:

Հարեզքի դպրոցի շինութեան իր համեստ օժանդակութիւնը բերած է նաեւ՝ Պասալի նորաստեղծ Հայ Երկսեռ Երիտասարդաց Միութիւնը.

«Մեծարգոյ Պ. Լ. Շաղոյեան

Մարգիլ, 9 Սեպտ. 1932

²⁵ Հայ Կարմիր Խաչի Կեդրոնական Վարչութիւն, Բոստոն, Դեկտ. 5, 1930: Լեւոն Շաղոյեանի արխիւ, ՀՅԴ Կեդրոնական Կոմիտէ, Երեւան:

Արենապետը՝ Իրաքի Հայ Կոմիտեի

Սրացած ենք ձեր Հաւրէճը, 29 Յուլիս 1932 թուակիր նամակը, որով կը խնդրէիք որ Միութիւնս հարիւր ռուփիի գումարով մը օժանդակէ ձեր նորակառոյց դպրոցի շինութեան, այժմ ուրախ ենք պատասխանելու ձեզ, որ Միութիւնս ուրախութեամբ ընդառաջած է ձեր խնդրանքին և ահա ներփակ կը ստանաք եօթ Իրաքեան դինարի գումար մը, որ համարժէք է հարիւր ռուփիին:

Բաղձալով ձեզ յաջողութիւն ձեր բոլոր ձեռնարկներուն մէջ մնամք.

Յարգանք՝ Հայ Երկսեռ Երիտասարդաց Միութիւն-Պասրա»²⁶:

Լեւոն Շաղոյեանի դիմումին ի պատասխան, հանրայայտ հասարակական գործիչ և մանկավարժ՝ Լեւոն Շանթ այս գիւղի դպրոցը օժտած է իր հեղինակած դասագիրքերով – Այբենարան և Լուսաբեր²⁷:

Դպրոցը իր առողջապահական և կրթական ամէն մանրամասնութիւններով նախանձելի դիրք մը գրաւած էր շրջանի բոլոր գիւղերուն մէջ: Կ'ուսուցանուէր հայերէն ամբողջ կարգի դասեր, նա՛եւ անգլերէն: Սակայն, նիւթապէս տակաւին ի վիճակի չէր արաբերէնի դասատու մը վարձել, որ այս երկրին մէջ ապրող ամէն անհատի համար կարեւորագոյն դասերէն մէկն էր:

Գիւղը ունեցաւ նաեւ իր ընթերցասրահը, որ կը պարունակէր բազմապիսի և բազմաժանր գիրքերու հաւաքածոյ մը: Ուշադրութեան արժանի է, որ գիւղացիներու զբաղմունքը բա-

²⁶ Լեւոն Շաղոյեանի արխիւ:

ցառապէս գիւղատնտեսութիւնն էր, ուստի Ամերիկայի Համա-
Վասպորականի Ընդհանուր Միութեան Կեդրոնական Վար-
չութիւնը կը հրահանգէ իր հովանաւորութեան տակ գտնուող
Հայ Գիւղատնտես Ուսանողներու Օգնութեան Յանձնախումբին,
որպէսզի գիւղատնտեսութեան վերաբերեալ մասնագիտական
գիրքեր առաքուի Հաւրէզք: Այս գիրքերը (98 կտոր գիրք Գիւ-
ղատնտեսական Մատենաշարի հրատարակութիւններէն) կը
հասնին հասցէատիրոջ 1938 թուականին²⁸:

Իրաքի Հայ Կարօտելոց Խնամակալութիւնը, ինչպէս երկրի
բոլոր հայաշատ քաղաքներուն-գիւղերուն մէջ, Հաւրէզքի մէջ եւս
կը հիմնէ մասնաճիւղ մը անցած դարու երեսունական թուական-
ներուն սկիզբները: Խնամակալութեան գլխաւոր գործը կ'ըլլայ
տեական նիւթական և բարոյական օգնութիւն ցուցաբերել գաղ-
թականներուն, որուն սուր կարիքը այնքան կը զգացուէր տարի-
ներով տառապած այս ժողովուրդին կողմէն:

Այսպէսով, Տարիներու ընթացքին, այս և յարակից գիւղերու
բնակչութեան թիւը կը բազմապատկուի, հասնելով մինչեւ 450–
500 տունի 2.450 անձով²⁹: Գիւղապետն էր Լեւոն Շաղոյեանը,
որ կը վայելէր և՛ ժողովուրդի և՛ կառավարութեան անվերապահ
համակրանքն ու յարգանքը:

Այնուամենայնիւ, այս հանգիստ կեանքը վիճակուած չէր շա-
րունակական բնոյթ ունենալու, քանզի 1930-ականներուն վերջե-

²⁷ Լեւոն Շաղոյեանի արխիւ, Նամակ Լեւոն Ծանթի ստորագրութեամբ, 8 Հոկ-
տեմբեր 1938, Հաւրէզք թղթածրար – ՀՅԴ Կ.Կոմիտէի Կեդրոնական արխիւ,
Երեւան:

²⁸ Նամակ Հայ Գիւղատնտես Ուսանողներու Օգնութեան Յանձնախումբին
կողմէ, Աղեքսանդրիա, 5 Փետրուար 1938 հասցէագրուած Լ. Շաղոյեանին, Մուսուլ
(Լեւոն Շաղոյեանի արխիւ – ՀՅԴ Կ.Կոմիտէի արխիւ, Երեւան – Հաւրէզք թղթա-
ծրար):

²⁹ Հայ Կեանքը Հաւրէզքի մէջ՝ Տեղեկագիր 13 Մարտ 1934, Լեւոն Շաղոյեանի
արխիւ:

րը կը սկսի այս գիւղերու անկման շրջանը, որուն գլխաւոր պատճառն էր զանազան միջատներուն՝ բերքին հասցուցած անդառնալի վնասները: Բնակիչները հարկադրուած կը հեռանան գիւղերէն՝ քաղաքներուն մէջ իրենց ապրուստը հոգալու: 1943 թուականին, եկեղեցին և դպրոցը փլած էին և անոնց ատաղծը գործածուած այլ նպատակներու: 1947 թուականին, Պասիտկէ գիւղի բնակիչներէն շատեր կը ներգաղթեն Հայաստան, և կը տեղաւորուին Լենինական – Գիւմրի քաղաքին մէջ³⁰:

Հարէգք զուտ հայաբնակ գիւղը, որ 1974 թուականին տարբեր պատճառներով, բոլորովին դատարկուած էր իր բնակիչներէն, 2003 թուականի իրադարձութիւններէն ետք, կրկին կը վերակենդանանայ՝ այնտեղ տեղափոխուած իր նախկին բնակիչներուն ժառանգներով: Այժմ գիւղը ունի նորակառոյց յարմարաւէտ բնակարաններ, եկեղեցի՝ Ս.Սարգիս (օծուած 2015 թ.) անունով և հարիւր ընտանիքէ աւելի բնակչութիւն: Նորակառոյց Մշակոյթի տունը կոչուած է մեծ հայրենասէր, ազգային գործիչ՝ Լեւոն Շաղոյեանի անունով:

**Ս. Սարգիս, Հարէգք գիւղի
նորակառոյց եկեղեցին, 2015 թ.**

³⁰ ՀԱԱ, ֆ. 362, ց. 16, գ. 44:

**Седа Д. Оганян, *Институт истории НАН РА, к.и.н.*,
Возникновение и упадок армянского Хаврезка и прилегающих деревень (1929–1970-е годы).**

В июне 1921 года власти Британии упразднили патронаж над лагерем беженцев в Нахр Омаре (север Басры) и распорядились расселить его жителей. После долгих и утомительных переговоров между заинтересованными сторонами 9.000 беженцев были репатриированы в Армению. Остальные поселились в разных городах и деревнях гостеприимного Ирана. В 1929 году в вышеупомянутом лагере все еще оставались беженцы, в основном крестьяне и фермеры из Васпураканской области. Климат в Нахр Омаре был невыносимым для людей, привыкших к жизни на Армянском нагорье, поэтому президент Комитета армянских беженцев Левон Шагоян (после получения разрешения от иракских властей) перевез их в деревни с умеренным климатом, расположенные на севере Ирака. Беженцы оставались там до второй половины прошлого века. Этими деревнями были: Хаврезк, Южная Пасидка, Северная Пасидка, Исмаил ава и Хлебна.

Жизнь в деревнях протекала своим чередом вплоть до конца 1930 года, когда начинается их упадок вследствие неоправданного вреда, который наносили пшеничным полям различные насекомые. В результате, молодежь начала перебираться из деревень в большие города за лучшими перспективами. В 1974 году Хаврезк опустел и превратился в военную базу. Однако, после событий 2003 года, потомки прежних жителей вернулись в деревню, где ныне у них есть свой собственный храм, школа и дом культуры, названный в честь основателя – Левона Шагояна.

Seda D. Ohanian, *Institute of History of the NAS RA, PhD in History, The Establishment and Decline of the Armenian Havrezq and its Surrounding Villages (1929–1970s).*

In June 1921 the British authorities lifted its patronage of the refugee camp in Nahr Omar (North of Basra) and ordered the dispersal of its inhabitants. After long and tiring negotiations between all the interesting parties, 9.000 refugees repatriated to Armenia. The rest settled down in various cities and villages of hospitable Iraq.

In 1929, there still remained some refugees in the abovementioned camp, who were mostly peasants and farmers from Vaspourakan region. The climate in Nahr Omar was unbearable for the people accustomed to living in the Armenian Highlands. Therefore, the president of the Armenian Refugees' Committee Levon Shaghoyan (after getting permission from the Iraqi authorities), transferred them to some villages situated in the north of Iraq, where the climate was temperate and felt like the one in their homeland. They stayed there until second half of the last century. These villages were Havrezq, South Pasidke, North Pasidke, Ismail ava and Klebna.

The life in these villages went on very smoothly until late 1930, when the decline of these villages gave its first sign because of various insects causing irrevocable harm to the wheat fields. As a result, the youth started to leave for the big cities to better their prospects. In 1974, Havrezq was completely deserted and became an army base. However, after the events of 2003, this village came to life again by the inheritors of its original inhabitants, who have now their own church, school and culture house which is called by its original founder Levon Shaghoyan.